

تحلیل مقایسه‌ای معماری زندیه و قاجاریه در ایران

۲۴ اردیبهشت ۱۴۰۴ | سکرو

مهرازی ایران در طول تاریخ خود، بازتابی از تحولات سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و حتی دینی کشور بوده است. دو دوره‌ی زندیه و قاجاریه که به فاصله‌ای نسبتاً کوتاه از یکدیگر قرار دارند، از جمله برهه‌هایی هستند که در آن‌ها، مهرازی ایرانی دستخوش دگرگونی‌های قابل توجهی شده است. اگرچه هر دو دوره در ادامه‌ی سنت‌های مهرازی صفوی شکل گرفتند، اما تفاوت‌هایی بنیادین در نگاه به فضا، تزئینات، سازه و تعامل با فرهنگ روزگار خود داشتند.

دوره‌ی زندیه که پس از افول صفویه و نابسامانی‌های افشاریه شکل گرفت، تلاشی بود برای بازگرداندن شکوه از دست رفته‌ی ایران. در این دوران، مهرازی بیشتر متمرکز بر کارکردگرایی همراه با ظرافت‌های اصیل ایرانی بود؛ بناهایی نظیر بازار وکیل، مسجد وکیل و حمام وکیل در شیراز، گواهی بر این واقع‌گرایی هنرمندانه‌اند.

در مقابل، دوره‌ی قاجاریه با ارتباط بیشتر با دنیای غرب و ورود مفاهیم نوگرایانه، مسیر متفاوتی را در پیش گرفت. مهرازی قاجاری بیشتر به سوی تجمل‌گرایی، استفاده گسترده از تزئینات رنگارنگ و الگوبرداری از معماری اروپایی سوق پیدا کرد. این دوره را می‌توان نقطه‌ی عطفی در چرخش مهرازی ایران از سنت به مدرنیته دانست؛ هرچند این گذار با چالش‌ها و تناقض‌هایی نیز همراه بود.

در این مقاله، با رویکردی تحلیلی و تطبیقی، به بررسی دقیق این دو دوره می‌پردازیم تا دریابیم چگونه زمینه‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی، مهرازی ایران را در این دوران دگرگون ساخته‌اند و چگونه این دگرگونی‌ها، بنیان‌گذار مسیر امروزی مهرازی ایرانی شده‌اند.

بررسی زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و اجتماعی دوره زندیه و قاجاریه

برای درک بهتر مهرازی زندیه و قاجاریه، ضروری‌ست که ابتدا به بسترهای تاریخی، فرهنگی و اجتماعی این دو دوره نگاهی دقیق داشته باشیم. چرا که مهرازی، تنها بیان فرم و فضا نیست؛ بلکه تجلی‌گاه شرایط فکری، سیاسی و زیستی مردمان هر دوره است.

زمینه تاریخی دوره زندیه

دوره زندیه پس از دوره‌ای طولانی از بی‌ثباتی سیاسی ناشی از فروپاشی صفویه و آشوب‌های افشاریه، با قدرت گرفتن کریم‌خان زند در اواسط قرن هجدهم (میلادی) آغاز شد. کریم‌خان شیراز را به عنوان پایتخت برگزید و با اتخاذ رویکردی عدالت‌محور، تلاش کرد ثبات و امنیت را به کشور بازگرداند. این ثبات نسبی، زمینه‌ای برای رونق دوباره‌ی ساخت‌وساز، تجارت و فرهنگ فراهم کرد.

در این دوره، توجه ویژه‌ای به بازسازی زیرساخت‌های شهری، بازارها و بناهای عمومی صورت گرفت. گرایش به ساده‌گرایی،

بهره‌گیری از مهارت‌های بومی و دوری از افراط در تزئینات، از ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی این زمان بود که در مهرازی نیز انعکاس یافت.

زمینه تاریخی دوره قاجاریه

با سقوط زندیه و آغاز سلطنت آقامحمدخان قاجار، دوره‌ای طولانی از پادشاهی قاجارها (حدود ۱۳۰ سال) آغاز شد. این دوران، هم‌زمان با نفوذ روزافزون قدرتهای اروپایی در ایران، عقب‌ماندگی فنی کشور و تلاش برای تقلید از مظاهر تمدن غربی بود. قاجارها در کنار تلاش برای حفظ سنت‌های پیشین، میل داشتند خود را مدرن و هم‌سطح با دولت‌های اروپایی نشان دهند. این تناقض در نگاه، به شکل‌گیری مهرازی‌ای انجامید که هم در جستجوی ریشه‌های ایرانی بود و هم در پی اقتباس از فرنگ.

از نظر اجتماعی، قشر جدیدی از درباریان، روشنفکران، و طبقه متوسط شهری در حال شکل‌گیری بود که سبک زندگی و ذائقه زیبایی‌شناختی متفاوتی داشتند. این تحول در سلیقه، بر فضاهای زیستی، خانه‌ها، کاخ‌ها و مراکز عمومی اثرگذار شد.

پیوند فرهنگ و مهرازی

فرهنگ دوره زندیه متأثر از بازگشت به نظم پس از هرج‌ومرج بود؛ به همین دلیل ساختارهای فرهنگی نیز گرایش به ساده‌زیستی و انسجام داشتند. اما در دوره قاجار، با ورود اندیشه‌های غربی، ترجمه متون علمی و سفر پادشاهان به اروپا، نوعی آشفتگی هویتی شکل گرفت که در ترکیب فرم‌های سنتی با الگوهای بیگانه در مهرازی بروز یافت.

در مجموع، تفاوت‌های زمینه‌ای میان این دو دوره، ریشه‌های بنیادینی برای تفاوت‌های مهرازی آن‌ها فراهم آورد؛ امری که در ادامه مقاله، با نگاهی فنی‌تر و عینی‌تر بررسی خواهد شد.

ویژگی‌های کلی مهرازی زندیه؛ شکوه ساده‌گرایانه

دوره‌ی کوتاه اما مؤثر زندیه، یکی از مقاطع مهم در تداوم و پالایش مهرازی ایرانی به‌شمار می‌رود. در زمانی که کشور از نابسامانی‌های پس از صفویه عبور می‌کرد، کریم‌خان زند با اتخاذ سیاست‌های ملایم و مردم‌محور، به‌دنبال احیای ثبات، امنیت و شکوه گذشته بود؛ و این نگاه، در کالبد مهرازی آن دوران نیز منعکس شد. مهرازی زندیه، تجسمی از سادگی کاربردی و در عین حال، شکوه درونی و وقار ایرانی بود.

۱. بازگشت به اصالت و کارکردگرایی

برخلاف شکوه پرزرق‌وبرق صفویان یا تزئین‌گرایی قاجاریان، مهرازی زندیه با تمرکز بر اصالت فرم و عملکرد فضایی، نوعی زیبایی آرام و درونی را ارائه می‌کند. فضاها، متناسب با نیازهای واقعی جامعه طراحی شده‌اند و نشانی از اسراف یا تجمل بیش از حد در آن‌ها دیده نمی‌شود. این امر را می‌توان در **بازار وکیل** یا **حمام وکیل** در شیراز به‌روشنی مشاهده کرد.

۲. توجه به مقیاس انسانی و کیفیت فضایی

در مهرازی زندیه، مقیاس فضاها کاملاً با نیازهای انسانی سازگار است. از ارتفاع طاقها تا عرض دالانها و نورگیری طبیعی بناها، همه چیز بر پایه‌ی تجربه‌ی کاربر و آرامش روانی او طراحی شده است. این ویژگی سبب شده فضاهای زندیه حتی امروز نیز احساس خوشایند و راحتی را القا کنند.

۳. ترکیب هندسه اصیل ایرانی با سادگی در تزئینات

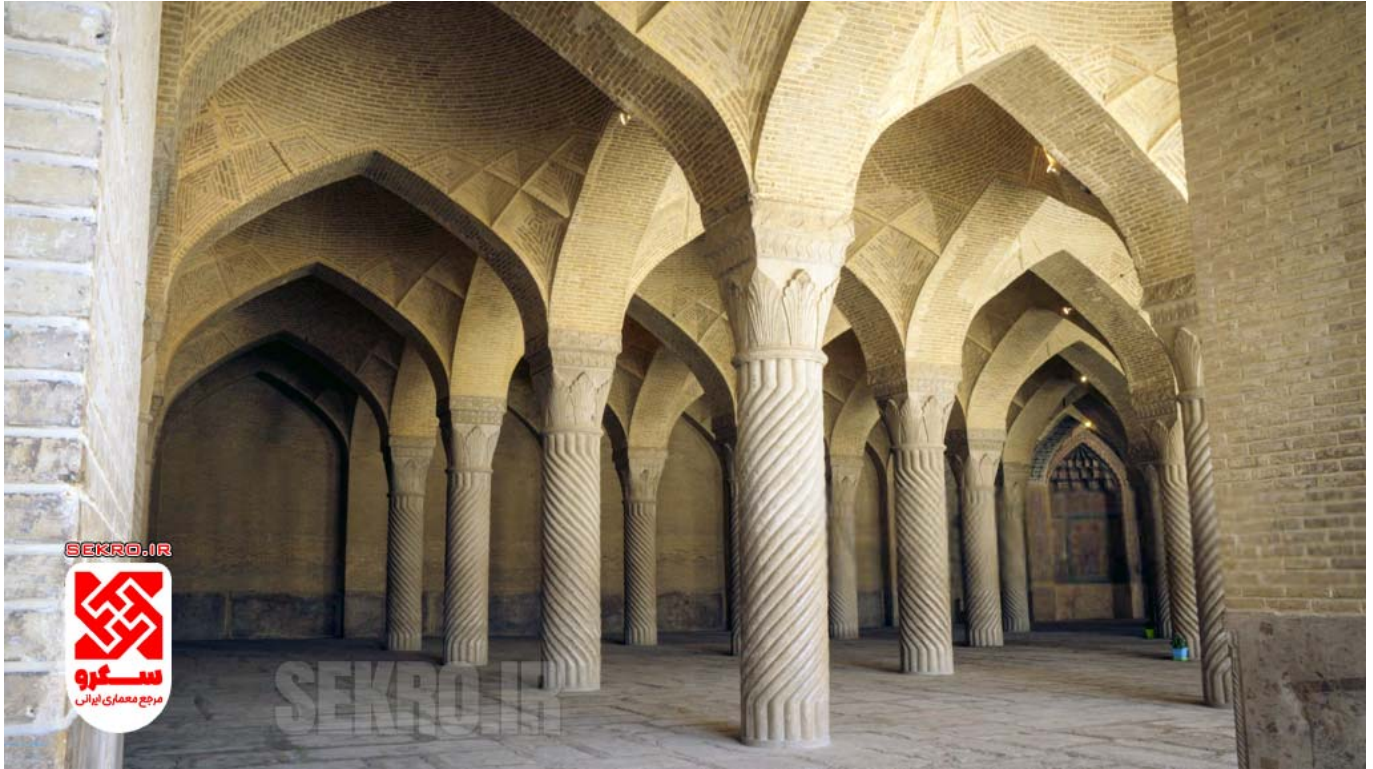
گرچه تزئینات در دوره‌ی زندیه هرگز حذف نشدند، اما رویکردی متعادل و خردمندانه به آنها وجود داشت. کاربردی‌ها، مقرنس‌کاری‌ها، و گچ‌بری‌ها با وقار و پرهیز از افراط اجرا شدند. این تزئینات بیشتر در ورودی‌ها، گنبدخانه‌ها و سطوحی محدود دیده می‌شوند تا شکوه و هویت ایرانی حفظ شود، بدون آنکه بر کارکرد غلبه کند.

۴. استفاده از مصالح بوم‌آورد با جزئیات هنرمندانه

مصالح به‌کاررفته در مهرازی زندیه عموماً از نوع مصالح بومی همچون خشت، آجر، سنگ و گچ است. اما هنر استادکاران ایرانی در نحوه‌ی چیدمان آجرها، حکاکی بر سنگ، و خلق فرم‌های ظریف با گچ، به بناها روحی تازه بخشیده است. **ستون‌های سنگی بازار وکیل** یکی از نمادهای این هنر ظریف در عین استحکام است.

۵. وحدت ساختار، سازه و تزئین

یکی از ویژگی‌های برجسته مهرازی زندیه، وحدتی است که میان سازه، فرم کلی بنا، و عناصر تزئینی وجود دارد. در این دوره، هیچ‌کدام از اجزاء بنا جدا از دیگر اجزا عمل نمی‌کنند، بلکه کلینی منسجم و پیوسته را تشکیل می‌دهند که حس هماهنگی و توازن را به خوبی منتقل می‌کند.

تحلیل مقایسه‌ای معماری زندیه و قاجاریه در ایران

ویژگی‌های کلی مهرازی قاجاریه؛ گذر از سنت به مدرنیته

دوره‌ی قاجاریه یکی از پرتناقض‌ترین دوره‌ها در تاریخ مهرازی ایران به‌شمار می‌رود؛ زمانی که ایران در معرض فشارهای بیرونی، تحولات داخلی، و دگرگونی‌های فکری قرار داشت. مهرازی قاجاریه بازتابی از این کشمکش تاریخی میان حفظ سنت‌های ریشه‌دار ایرانی و جلب توجه به مظاهر تمدن غربی بود. در این دوره، نشانه‌هایی از تداوم سنت مهرازی ایران دیده می‌شود، اما در کنار آن، نشانه‌های آشکاری از تغییر در فرم، تزئینات و کارکرد نیز پدیدار می‌شود.

۱. تأثیرپذیری از مهرازی اروپایی

یکی از شاخص‌ترین ویژگی‌های مهرازی قاجاریه، الگوبرداری از سبک‌های مهرازی اروپایی به‌ویژه نئوکلاسیک، باروک و روکوکو بود. این تأثیر بیشتر در کاخ‌ها و ساختمان‌های درباری نمود دارد؛ نمونه‌هایی مانند **کاخ گلستان** و **کاخ صاحبقرانیه** ترکیبی از طاق‌های ایرانی و ستون‌ها یا پنجره‌هایی با طرح‌های غربی را در خود جای داده‌اند. این ترکیب در بسیاری از موارد فاقد انسجام سنتی ایرانی است و بیشتر به تقلیدی سطحی از فرم‌های غربی شباهت دارد.

۲. تزئین‌گرایی افراطی و تنوع مصالح

برخلاف مهرازی ساده‌گرایانه زندیه، دوره‌ی قاجار شاهد افراط در استفاده از تزئینات رنگارنگ و متنوع است. کاشی‌های

هفت‌رنگ، نقاشی‌های دیواری اروپایی‌نما، آیین‌کاری‌های پرزرق‌وبرق و گچ‌بری‌های اغراق‌آمیز، همه به نشانه‌ی «تجمل» و شکوه سلطنتی مورد استفاده قرار گرفتند. این تزئینات، بیشتر از آنکه کارکرد فضایی داشته باشند، هدفی نمایشی و تبلیغی داشتند.

۳. تغییر در ساختار فضایی و عملکرد بناها

در مهرازی قاجار، الگوهای سنتی خانه‌سازی همچنان حفظ شد، اما به تدریج با تغییر سبک زندگی درباریان و طبقات متوسط شهری، برخی مفاهیم نوظهور همچون پذیرایی‌های مجلل، اتاق‌های آینه‌کاری، ایوان‌های بلند و تالارهای رقص وارد معماری خانه‌ها و کاخ‌ها شد. به عبارت دیگر، فضاها بیش از آنکه تابع اقلیم یا سنت باشند، تابع ذائقه و نمایش قدرت بودند.

۴. ورود عناصر جدید از مهندسی غربی

در اواخر دوره قاجار، با گسترش آموزش‌های مدرن و ورود مهندسان و معماران فرنگ‌رفته، برخی اصول مهندسی غربی مانند استفاده از فلز در سازه‌ها، شکل‌گیری نماهای مدولار، و تفکیک فرم از ساختار وارد معماری شهری شد. این روند، گرچه در ابتدا محدود به بناهای خاص بود، اما زمینه‌ساز تغییرات اساسی در دوره پهلوی شد.

۵. ظهور تناقض میان ظاهر و باطن در فضا

یکی از انتقادات رایج به مهرازی قاجاریه، نبود انسجام میان نمای ظاهری و عملکرد درونی فضاهاست. نماها بسیار پرکار و تجملی طراحی می‌شدند، اما فضاهای داخلی در بسیاری از موارد فاقد کارایی لازم یا هماهنگی با اقلیم بودند. این پدیده، نتیجه‌ی ورود تقلیدی مفاهیم مهرازی غربی بدون بومی‌سازی عمیق بود.

مسجد نصیر الملک شیراز، مسجد صورتی

تفاوت‌های ساختاری در مهرازی زندیه و قاجاریه

هرچند هر دو دوره‌ی زندیه و قاجاریه در تداوم سنت‌های مهرازی ایرانی قرار دارند، اما تفاوت‌های عمیقی در بنیان‌های ساختاری آن‌ها به چشم می‌خورد. این تفاوت‌ها نه تنها ناشی از تغییر سلیقه یا شرایط سیاسی و فرهنگی، بلکه حاصل تحولات بنیادینی در شیوه‌ی ساخت، نوع مصالح، نظام فضایی و حتی نگرش به عملکرد بناها هستند.

۱. رویکرد به سازه و تکنیک‌های ساخت

در دوره زندیه، ساختار بناها همچنان بر پایه‌ی سنت‌های بومی و آزموده‌شده مهرازی ایرانی شکل می‌گرفت. سیستم طاق و قوس، چفدهای متنوع، پوشش‌های گنبدی، و استفاده از نیروهای فشاری برای پایداری، ساختار اصلی بناها را تشکیل می‌داد. مهندسی سنتی و تجربی در بالاترین سطح خود مورد استفاده قرار می‌گرفت و هماهنگی دقیقی میان فرم و سازه وجود داشت.

اما در دوره قاجار، با ورود تدریجی مفاهیم و مصالح جدید از غرب، ساختارها دچار دگرگونی شدند. استفاده از تیرآهن، تیرهای چوبی فرنگی، سقف‌های کاذب و حتی ابتکارات تجربی در تثبیت بناها، چهره‌ای جدید به ساختار مهرازی ایرانی داد. این دگرگونی‌ها در برخی موارد باعث تقویت پایداری و سرعت ساخت شدند، اما در برخی دیگر به تضعیف انسجام سازه‌ای منجر گردید.

۲. سازماندهی فضایی

سازمان فضایی در مهرازی زندیه بیشتر بر پایه‌ی نظم سنتی ایرانی استوار بود؛ فضاهایی همچون حیاط مرکزی، ایوان، شبستان، و سلسله‌مراتب مشخص ورودی‌ها و خروجی‌ها. ساختار پلان‌ها تابع اقلیم و کاربرد بود و رابطه‌ای عمیق با رفتارهای زیستی مردم داشت.

در قاجاریه، هرچند این ساختار همچنان حضور داشت، اما با ورود فرم‌های جدید اروپایی مانند اتاق‌های مستطیلی، محورهای نمایشی و تالارهای آینه‌کاری، بسیاری از روابط سنتی دچار گسست شد. به‌ویژه در کاخ‌ها، فضای «نمایشی» جای فضای «کارکردی» را گرفت.

۳. مصالح و روش اجرای آن‌ها

در زندیه، مصالح سنتی مانند آجر، سنگ، گچ و چوب به‌صورت طبیعی و اغلب بدون پوشش رنگی مورد استفاده قرار می‌گرفتند. نحوه‌ی اجرای آن‌ها نیز با دقت و مهارت بالا همراه بود و بخشی از هویت بنا را شکل می‌داد. تکنیک‌هایی مانند آجرچینی تزئینی یا سنگ‌تراشی دقیق از نمونه‌های بارز آن است.

در قاجاریه، تنوع مصالح بیشتر شد: کاشی‌های لعاب‌دار با رنگ‌های تند، آئینه، شیشه‌های رنگی وارد فضا شدند. همچنین، تکنیک‌های فرنگی در اجرای سقف‌ها، درها و حتی پنجره‌ها گسترش یافت. استفاده از رنگ و نور به عنوان عنصر تزئینی اهمیت بیشتری پیدا کرد و ساختار مصالح گاه در خدمت جلوه‌ی بصری قرار گرفت، نه الزاماً استحکام یا دوام.

۴. نحوه‌ی ارتباط اجزاء با یکدیگر

در مهرازی زندیه، هر جزء بنا از ستون گرفته تا گنبد در پیوندی ساختاری و مفهومی با سایر اجزاء عمل می‌کرد. این هماهنگی ساختاری باعث انسجام فضایی می‌شد. در حالی که در دوره قاجاریه، تزئینات، فرم‌ها و عناصر وارداتی اغلب بدون انسجام منطقی به بنا اضافه می‌شدند و رابطه‌ی ارگانیک میان اجزاء تضعیف شد.

تحلیل مقایسه‌ای تزئینات و عناصر هنری در دو دوره زندیه و قاجاریه

تزئینات و عناصر هنری در مهرازی ایرانی همواره نقشی اساسی در القای معنا، هویت فرهنگی، و زیبایی‌شناسی ایفا کرده‌اند. در مقایسه میان دو دوره‌ی زندیه و قاجاریه، می‌توان به‌وضوح دو رویکرد متفاوت در نحوه‌ی به‌کارگیری تزئینات، نوع عناصر هنری و هدف آن‌ها در ساختار فضایی بناها مشاهده کرد.

۱. رویکرد زیبایی‌شناختی

در دوران **زندیه**، زیبایی بیشتر در قالب سادگی متعالی و تعادل در تزئینات نمود می‌یابد. استفاده از کاربردی‌های هندسی، مقرنس‌های باوقار، نقوش گره‌چینی محدود، و گچ‌بری‌های کم‌حجم، همگی بر پایه‌ی اصل «کم‌گویی و گزیده‌گویی» استوار

بودند. هدف این تزئینات، بزرگداشت فضا و آرامش روانی بود.

در مقابل، **قاجاریه** دوران افراط در تزئینات است. در این دوره، زیبایی با «نمایش و اغراق» تعریف شد. کاشی‌های هفت‌رنگ با مضامین تاریخی و اروپایی، نقاشی‌های دیواری چهره‌پردازانه، آیینه‌کاری‌های وسیع و گچ‌بری‌های چندلایه، به‌نوعی بیانگر رقابت با فرهنگ غرب و نمایش تجمل پادشاهان بود. زیبایی در اینجا بیشتر نمایشی و تزئینی، نه الزاماً در خدمت فضا یا معنا.

۲. تنوع و محتوا

تزئینات دوره زندیه محدود ولی عمیق بودند. نقوش عمدتاً **هندسی و انتزاعی** بودند که بر مفاهیم عرفانی، ریاضی و نظم کیهانی دلالت داشتند. استفاده از رنگ در حد ضرورت و بیشتر در طیف‌های خاکی، لاجوردی و فیروزه‌ای بود.

در دوره قاجار، تنوع تزئینات به اوج رسید؛ از **نقوش انسانی و حیوانی** گرفته تا منظره‌های شهری و اروپایی. این تغییرات ناشی از آشنایی با فرهنگ غرب، ورود چاپ‌سنگی و تحول ذائقه بصری حاکمان بود. در نتیجه، مفاهیم سنتی گاه به حاشیه رانده شده و محتوا بیشتر به روایت تصویری و تبلیغات قدرت تبدیل شد.

۳. مصالح و تکنیک‌های تزئینی

در زندیه، تزئینات بیشتر در ساختار اصلی بنا قرار داشتند؛ یعنی خود آجر یا سنگ به‌گونه‌ای چیده یا حجاری می‌شد که جنبه‌ی تزئینی نیز پیدا کند. **آجرکاری‌های ظریف، گچ‌بری‌های ساده، و سنگ‌تراشی‌های دقیق**، اصلی‌ترین تکنیک‌ها بودند.

در قاجاریه، تزئینات معمولاً به‌صورت الحاقی و سطحی به بنا افزوده می‌شدند. **کاشی‌های لعاب‌دار، شیشه‌های رنگی، آیینه‌کاری و نقاشی روی گچ** عناصر اصلی تزئین بودند. تنوع تکنولوژیک در مصالح و شیوه‌های اجرا از ویژگی‌های برجسته این دوره است.

۴. جایگاه تزئینات در ساختار فضایی

در مهرازی زندیه، تزئینات تابع فرم و عملکرد بنا بودند. از آن‌ها برای **تعریف فضا، تاکید بر محورهای حرکتی یا نقاط تمرکز** استفاده می‌شد، و هیچ‌گاه ساختار کلی را تحت‌الشعاع قرار نمی‌دادند.

در قاجاریه، گاه تزئینات به **اصل غالب بر فرم** بدل شدند؛ به‌ویژه در فضاهایی چون تالارهای آیینه‌کاری، سردرها یا نمای بیرونی کاخ‌ها، که تزئین‌گرایی حتی به قیمت اختلال در عملکرد فضایی به کار می‌رفت.

نمونه بناهای شاخص دوره زندیه و بررسی سبک مهرازی آن‌ها

دوره زندیه، که به عنوان یکی از ادوار برجسته تاریخ مهرازی ایرانی شناخته می‌شود، با توجه به ویژگی‌های خاص خود در طراحی و اجرای بناها، نمونه‌های درخشانی از ساختمان‌های تاریخی و فاخر را به یادگار گذاشته است. در این دوره، تلاش

برای ایجاد فضاهایی زیبا و در عین حال کارآمد با استفاده از مصالح بومی و شیوه‌های سنتی، نشان‌دهنده توجه به نیازهای اقلیمی و فرهنگی بود.

۱. مسجد وکیل در شیراز

مسجد وکیل یکی از مهم‌ترین نمونه‌های مهرازی دوره زندیه است که به دستور **کریم خان زند** در شیراز ساخته شد. این مسجد به خوبی ویژگی‌های بارز سبک زندیه را نمایش می‌دهد:

- **نظم هندسی دقیق:** نقشه مسجد وکیل به‌طور برجسته از یک طرح **چهار ایوانی** استفاده می‌کند که با حیاط مرکزی، ایوان‌های مرتفع و ستون‌های سنگی متناسب با اقلیم گرم و خشک شیراز، فضایی دلپذیر و سازگار با نیازهای عبادی ایجاد کرده است.
- **گچ‌بری‌های ظریف:** استفاده از **گچ‌بری‌های دقیق و ساده** در نماها، فضایی آرام و متناسب با فلسفه معماری ایرانی را فراهم کرده است.
- **محراب و منبر:** محراب مسجد با کاشی‌های زیبای فیروزه‌ای مزین شده و منبر چوبی آن نیز از هنرهای دقیق و ارزشمند زندیه است.

۲. ارگ کریم خان در شیراز

ارگ کریم خان شیراز یکی دیگر از بناهای برجسته دوره زندیه است که به دستور کریم خان در شیراز ساخته شد. این کاخ نمونه‌ای است از ترکیب زیبایی‌شناسی و کاربردی بودن در طراحی مهرازی ایرانی:

- **دیوارهای بلند و برج‌های مدور:** ارگ با دیوارهای خشتی بلند و چهار برج مدور در گوشه‌ها، نمادی از استحکام و عظمت حکومتی زندیه را به نمایش می‌گذارد.
- **آجرکاری و سنگ‌تراشی:** در ساخت این بنا از آجرکاری‌های هنری و سنگ‌های باکیفیت استفاده شده که هم زیبایی و هم استحکام را تأمین کرده است.
- **حیاط مرکزی و استخر:** همانند بسیاری از بناهای دیگر دوره زندیه، حیاط مرکزی با استخر بزرگی که در وسط آن قرار دارد، طراحی شده تا به جریان هوای مناسب و بهره‌برداری از منابع آب در اقلیم گرم کمک کند.

۳. کاروانسرای مرودشت

کاروانسرای مرودشت یکی از کاروانسراهای معروف دوره زندیه است که با هدف معماری زندیه پذیرایی از مسافران و کاروان‌ها ساخته شده است. این بنا از ویژگی‌های خاص معماری دوره زندیه برخوردار است:

- **طرح چهار ایوانی:** این کاروانسرا از طرح چهار ایوانی با حیاط مرکزی بهره می‌برد که در آن ایوان‌های ورودی با دالان‌های وسیع ایجاد شده تا به راحتی دسترسی به غرفه‌ها فراهم شود.

- **گنبدها و طاق‌ها:** استفاده از طاق‌ها و گنبد‌های ساده و کارآمد برای پوشش فضاهای داخلی، از ویژگی‌های بارز این بناست که نه تنها زیبایی بلکه پایداری سازه را تأمین می‌کند.
- **مراکز خدماتی:** در اطراف حیاط مرکزی، بخش‌هایی برای اسکان مسافران و حیوانات در نظر گرفته شده که انعطاف‌پذیری بنا را در خدمت نیازهای کاروانیان قرار می‌دهد.

۴. بازار وکیل در شیراز

بازار وکیل یکی دیگر از نمونه‌های شاخص مهرازی دوره زندیه است که به دستور کریم خان ساخته شد. این بازار به‌عنوان یک فضای تجاری و اجتماعی اهمیت ویژه‌ای دارد:

- **راهروهای مسقف:** طراحی راهروهای مسقف و سرپوشیده، به‌ویژه در مناطق گرم و خشک شیراز، موجب فراهم شدن فضایی سایه‌دار و خنک برای خرید و فروش می‌شود.
- **سقف‌های گنبدی:** استفاده از سقف‌های گنبدی به‌ویژه در قسمت‌های بازار، نه تنها از نظر زیبایی‌شناسی بلکه از نظر کارکردی نیز در جهت تهویه و ایجاد فضاهای خنک موثر است.
- **استفاده از نور طبیعی:** پنجره‌های کوچک و نورگیرها در سقف‌ها، نور طبیعی را به داخل فضا می‌آورد که علاوه بر روشنایی، به تهویه فضا نیز کمک می‌کند.

۵. حمام وکیل در شیراز

حمام وکیل نیز یکی دیگر از آثار برجسته مهرازی زندیه است که علاوه بر کارکرد بهداشتی، از لحاظ زیبایی‌شناسی نیز بسیار مهم است:

- **گنبدها و طاق‌های بلند:** این حمام از طاق‌های بلند و گنبدی استفاده می‌کند که در کنار هم، فضایی وسیع و آرام ایجاد کرده و تهویه مناسبی برای دما و رطوبت فراهم می‌آورد.
- **تزئینات گچ‌بری و کاشی‌کاری:** تزئینات داخلی حمام شامل **گچ‌بری‌های ساده و کاشی‌کاری‌های زیبا** است که با استفاده از طرح‌های هندسی، فضای آرامش‌بخشی ایجاد کرده است.
- **ساختار داخلی و عملکرد:** فضای داخلی حمام به گونه‌ای طراحی شده که بخش‌های مختلف آن برای افراد مختلف تقسیم‌بندی شده و در عین حال، ارتباط خوبی میان فضاها برقرار است.

این نمونه‌ها نمایانگر ویژگی‌های شاخص مهرازی زندیه هستند که در آن‌ها همچنان اصول سنتی ایرانی رعایت شده و فضاهای کاربردی و زیبا برای تأمین نیازهای اجتماعی، فرهنگی و اقلیمی طراحی شده‌اند. در این دوره، هر بنا با دقت در جزئیات، از جمله انتخاب مصالح، سیستم‌های سازه‌ای و شکل‌دهی به فضاها، برای ایجاد فضایی همگام با نیازهای روز و با تکیه بر هویت ایرانی ساخته می‌شد.

نمونه بناهای شاخص دوره قاجاریه و تأثیرات نوگرایی بر مهرازی

دوره قاجاریه، که در آن تحولات عظیمی در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران رخ داد، تأثیرات گسترده‌ای بر مهرازی ایرانی گذاشت. در این دوران، علاوه بر حفظ ویژگی‌های سنتی، با تأثیر گرفتن از معماری غربی و گرایش به نوگرایی، بناهای جدیدی با ترکیب سنت و مدرنیته ساخته شد. این دوره، شاهد ساخت بناهایی بود که در آن‌ها مفاهیم معماری ایرانی با مفاهیم جدید غربی تلفیق شده و فضایی متفاوت از گذشته را ایجاد کرد.

۱. کاخ گلستان در تهران

کاخ گلستان به عنوان یکی از مهم‌ترین نمونه‌های مهرازی دوره قاجاریه، تأثیرات قوی از معماری اروپایی را در خود دارد. این کاخ در زمان فتحعلی‌شاه ساخته شد و یکی از بناهای شاخص از دوران قاجار است که تلفیقی از سنت و نوگرایی در آن به‌وضوح مشاهده می‌شود:

- **تزئینات آینه‌کاری:** استفاده از **آینه‌کاری‌های پیچیده** و **گچ‌بری‌های ظریف** در کاخ گلستان، که از ویژگی‌های معماری ایرانی است، در کنار استفاده از **عناصر معماری باروک و کلاسیک اروپایی** همچون ستون‌های رومی، نشان‌دهنده تأثیرات نوگرایی و گرایش به دنیای غرب است.
- **گنبد‌های بزرگ و فضاهای باز:** در طراحی فضای داخلی و نمای خارجی کاخ، استفاده از گنبد‌های بزرگ و ایوان‌های وسیع همچنان یادآور ویژگی‌های معماری ایرانی است، اما در جزئیات، به ویژه در ستون‌ها و تزئینات، از سبک‌های اروپایی بهره گرفته شده است.
- **استفاده از شیشه‌های رنگی و نقاشی‌های دیواری:** در کاخ گلستان نقاشی‌های دیواری و شیشه‌های رنگی به شیوه‌ای جدید و با تأثیر از معماری اروپایی اجرا شده است.

۲. مسجد نصیرالملک در شیراز

مسجد نصیرالملک یکی از زیباترین نمونه‌های معماری قاجاریه است که تلفیق هنر ایرانی و عناصر نوگرایانه در آن به‌وضوح مشاهده می‌شود. این مسجد که در شیراز واقع شده، از ویژگی‌های بارز معماری قاجاری است:

- **آینه‌کاری‌های پرکار:** دیوارهای مسجد با **آینه‌کاری‌های رنگی و کاشی‌های تزئینی** پوشانده شده که نمایانگر تأثیرات غربی در طراحی داخلی است.
- **گنبد و مناره‌های بلند:** همچنان از فرم‌های گنبدی و مناره‌های بلند استفاده شده که در معماری ایرانی سنتی رایج است، اما در کنار آن، استفاده از نور و رنگ به شیوه‌ای نوآورانه در قالب پنجره‌های شیشه‌ای رنگی نمایان است.
- **نورپردازی طبیعی:** استفاده از نور طبیعی برای ایجاد فضای معنوی در این مسجد، یکی از ویژگی‌های برجسته در طراحی آن است که از معماری سنتی ایرانی الهام گرفته شده، ولی در شیوه اجرای آن نوآوری‌هایی به چشم می‌خورد.

۳. بنای شهرداری تهران

بنای شهرداری تهران که در دوران قاجار ساخته شد، نمایانگر تأثیرات نوگرایانه و تغییرات عمده در مهرازی شهری است:

- **سبک نئو کلاسیک:** این بنا با استفاده از **ستون‌های بزرگ رومی و نمای سنگی**، به شدت تحت تأثیر معماری کلاسیک غربی قرار دارد. این تحول در طراحی، جابه‌جایی از سبک‌های سنتی ایرانی به سمت فرم‌های غربی را نشان می‌دهد.
- **فضای عمومی و شهری:** طراحی این بنا، که با توجه به نیازهای جدید اجتماعی و سیاسی ساخته شده، نشانگر توجه به مفهوم فضای عمومی و شهری است، که از ویژگی‌های معماری مدرن غربی بود.
- **استفاده از مصالح نوین:** در این بنا، به‌جای استفاده از مصالح سنتی ایرانی همچون آجر و گچ، از **سنگ‌های تراش‌خورده و بتن** برای ساختن اجزای مهم استفاده شده است.

۴. کاخ سعدآباد در تهران

کاخ سعدآباد یکی دیگر از بناهای برجسته دوره قاجار است که از ترکیب سنت ایرانی با مفاهیم غربی بهره می‌برد:

- **ترکیب سنت و مدرنیته:** کاخ سعدآباد با معماری ایرانی در کنار **تزئینات کلاسیک غربی**، به‌ویژه در نمای بیرونی و دکوراسیون داخلی، ترکیب جالبی از دو سبک مختلف را به نمایش می‌گذارد.
- **گچ‌بری‌های پیچیده و سقف‌های بلند:** استفاده از گچ‌بری‌های پیچیده و سقف‌های بلند در این کاخ، یادآور معماری سنتی ایرانی است، اما در برخی بخش‌ها، به‌ویژه در طراحی باغ‌ها و فضاهای باز، تأثیرات غربی مشهود است.
- **فضاهای باغی و آب‌نماها:** طراحی فضای سبز و آب‌نماها در این کاخ به شکل نوینی انجام شده که از باغ‌های اروپایی الهام گرفته است.

۵. بازار تهران

بازار تهران در دوره قاجار، تغییرات عمده‌ای در طراحی فضاهای تجاری داشت و به‌ویژه در استفاده از **طاق‌ها و دالان‌ها و معماری نوین برای پوشش سقف‌ها**، نشان‌دهنده تحولاتی در مهرازی شهری است. علاوه بر این، برای اولین بار در این دوره، **فضاهای تجاری و اداری** با هم ترکیب شده و این مسئله تأثیرات اقتصادی و اجتماعی قاجار را در خود نشان می‌دهد.

در مجموع، دوره قاجار با تأثیرات خارجی و به‌ویژه نوگرایی در مهرازی، شاهد تحولاتی اساسی در نحوه ساخت بناها بود. ترکیب معماری سنتی ایرانی با جزئیات و فرم‌های اروپایی، فضای شهری و معماری کشور را به سمت مدرن‌سازی هدایت کرد. این تغییرات، در کنار حفظ هویت ایرانی، باعث به وجود آمدن بناهایی شد که نمایانگر گذار از سنت به مدرنیته بودند.

تأثیر عوامل سیاسی و فرهنگی بر تغییرات معماری از زندیه تا قاجاریه

تغییرات معماری در ایران در دوره‌های مختلف تاریخ، به ویژه از دوره زندیه تا قاجاریه، تحت تأثیر عوامل متعددی قرار گرفت که مهم‌ترین آن‌ها تغییرات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بود. این تغییرات نه تنها در شیوه‌های ساخت و ساز، بلکه در ساختار اجتماعی، اقتصادی و حتی فرهنگی جامعه نیز اثرگذار بود. در این بخش، به بررسی تأثیر این عوامل بر تحولاتی که در معماری ایران در این دوران رخ داده است، خواهیم پرداخت.

۱. تحولات سیاسی و اثر آن بر معماری

در دوره زندیه، ایران تحت حاکمیت کریم خان زند قرار داشت که با تأسیس سلسله زندیه، سعی در ایجاد ثبات و همبستگی در کشور داشت. این دوره، به دلیل ویژگی‌های خاص حکومتی و رویکرد نوگرایانه کریم خان، معماری را به‌گونه‌ای تحت تأثیر قرار داد که در آن شکوه و عظمت را با اصول سنتی ایرانی ترکیب کرد. در این دوره، بیشتر توجه به **ساخت بناهای عمومی و مذهبی مانند مساجد و کاخ‌ها و بازارها** معطوف بود.

اما در دوران قاجار، با روی کار آمدن سلسله قاجاریه و تغییرات عمده سیاسی در سطح کشور، ساختار معماری ایران دستخوش تحولاتی شد. یکی از عوامل کلیدی تغییرات معماری در این دوره، **آغاز ارتباطات بیشتر با غرب** و تأثیرات استعمار و سلطنت‌های اروپایی بر ساختار حکومتی و فرهنگی ایران بود. این تغییرات سیاسی موجب شد که **نظام‌های حکومتی** در پی استفاده از سبک‌ها و تکنیک‌های جدید معماری برای ایجاد بناهایی با شکوه و عظمت بیشتر برآیند.

۲. تأثیر جنگ‌ها و تغییرات اجتماعی بر مهرازی

در دوره قاجار، ایران درگیر جنگ‌ها و بحران‌های سیاسی داخلی و خارجی بود. یکی از مهم‌ترین جنگ‌ها، **جنگ‌های ایران و روسیه** بود که باعث تغییرات عمده‌ای در وضعیت سیاسی و اقتصادی کشور شد. این جنگ‌ها و پیامدهای آن‌ها، منجر به تغییرات اجتماعی زیادی شد که در نهایت بر مهرازی اثر گذاشت. در این دوران، افزایش سلطه روسیه و بریتانیا در ایران و همچنین نفوذ فرهنگی آن‌ها، باعث شد که بخش‌هایی از معماری ایرانی تحت تأثیر عناصر غربی قرار گیرد.

• **ورود معماری غربی:** پس از شکست‌های متعدد ایران در جنگ‌ها و تحت فشار قدرت‌های خارجی، معماری غربی به تدریج وارد ایران شد و در بسیاری از بناهای قاجاریه، ویژگی‌هایی از **معماری نئو کلاسیک** و **رومانیسم** مشاهده می‌شود.

• **تغییر در فضاهای عمومی:** در دوران قاجار، بر اساس نیازهای اجتماعی جدید، **فضاهای عمومی جدیدی** همچون **ساختمان‌های دولتی، مدارس و مراکز تجاری** ایجاد شد که بر اساس شیوه‌های جدید معماری غربی طراحی می‌شدند.

۳. تغییرات فرهنگی و دینی

در دوران زندگی، با تأسیس دولت مرکزی قوی و ثبات نسبی در کشور، فضاهای مذهبی و اجتماعی همچنان اهمیت زیادی داشتند. در این دوره، معماری ایرانی به شدت تحت تأثیر اصول و ارزش‌های دینی و فرهنگی قرار داشت و بناهایی همچون **مساجد و مدارس** از اهمیت بالایی برخوردار بودند.

اما در دوران قاجار، تأثیرات فرهنگی غربی بیشتر نمایان شد. این تأثیرات، به ویژه از اواخر دوره قاجار، موجب شد که برخی از بناهای مذهبی با تزئینات و طرح‌های جدید همراه شوند. همچنین، گرایش به **معماری شیک و تجملاتی** در کاخ‌ها و ساختمان‌های دولتی نشان‌دهنده تغییر در رویکردهای فرهنگی جامعه بود. در این دوران، معماری غربی در ساخت برخی از بناهای دولتی، اماکن عمومی و حتی مساجد تأثیرگذار شد و **استفاده از پنجره‌های رنگی و گنبد‌های مدرن** به جای طرح‌های سنتی مرسوم، گسترش یافت.

۴. ایجاد ارتباطات بین‌المللی و تأثیرات آن بر معماری

در دوره قاجار، **ارتباطات ایران با کشورهای اروپایی** افزایش یافت و سفرهای ایرانیان به اروپا، به ویژه در زمان **ناصرالدین‌شاه**، موجب شد که مفاهیم جدیدی از معماری وارد ایران شود. بسیاری از معماران ایرانی به کشورهای اروپایی سفر کرده و تأثیرات آن‌جا را در کار خود به کار گرفتند.

- **معماری نئو کلاسیک:** این تأثیرات منجر به ظهور **سبک‌های معماری نئو کلاسیک** در بناهای قاجاریه شد. در این سبک، توجه به جزئیات کلاسیک و استفاده از **ستون‌های بزرگ، نماهای سنگی و گنبد‌های اروپایی** مشاهده می‌شود.
- **ایجاد بناهای مدرن:** طراحی و ساخت بناهایی مانند **ساختمان‌های اداری و دولتی، کاخ‌ها و تأسیسات جدید**، تحت تأثیر معماری غربی و نیاز به نشان دادن قدرت سیاسی ایران در برابر کشورهای خارجی قرار گرفت.

۵. تأثیر توسعه اقتصادی بر مهرازی

در دوران قاجار، رونق اقتصادی ناشی از تجارت و تولید باعث ایجاد **فضاهای تجاری و اداری جدید** شد که نیاز به ساختمان‌های تخصصی و مدرن داشت. این تحول، نیاز به طراحی بناهایی با ویژگی‌های جدید برای کاربری‌های متفاوت ایجاد کرد.

- **بازارها و مراکز تجاری:** در این دوره، طراحی و ساخت بازارها و مراکز تجاری با **فضاهای بزرگ‌تر و سازمان‌دهی بهتر** به ویژه در شهرهای بزرگ مانند **تهران و شیراز** رواج یافت. این بازارها نه تنها برای تجارت بلکه برای تبادل فرهنگی و اجتماعی نیز مهم بودند.
- **توسعه فضای شهری:** ساختار شهری در تهران و سایر شهرهای بزرگ ایران دستخوش تغییرات عمده‌ای شد که این تغییرات نیز در معماری این دوره تأثیر گذاشت.

تغییرات سیاسی و فرهنگی از دوره زندیه به قاجاریه، نه تنها بر ساختار اجتماعی و حکومتی ایران تأثیر گذاشت، بلکه تغییرات عمده‌ای در نحوه طراحی و ساخت بناها را نیز رقم زد. در این دوران، ترکیب معماری سنتی ایرانی با سبک‌های غربی، موجب ایجاد فضایی جدید و متنوع در مهرازی ایران شد که همچنان بخشی از هویت فرهنگی کشور را تشکیل می‌دهد.

جمع‌بندی

در طول تاریخ ایران، **مهرازی** (معماری ایرانی) همواره به‌عنوان یکی از نمادهای برجسته فرهنگ و تمدن ایرانی شناخته شده است. از دوره زندیه تا قاجاریه، تحولات عمده‌ای در زمینه مهرازی ایران رخ داده که از یک سو تحت تأثیر **سنت‌های اصیل** و از سوی دیگر تحت تأثیر **نوآوری‌های غربی** قرار گرفت. این تغییرات، گاه به‌صورت **ادغام سنت و مدرنیته** در معماری ایرانی نمایان شد و موجب ایجاد فضاهایی با ویژگی‌های ترکیبی شد که تا به امروز در بسیاری از بناهای تاریخی ایران مشاهده می‌شود.

۱. تلاقی سنت و مدرنیته

در دوران **زندیه**، معماری ایرانی همچنان بر اصول سنتی خود استوار بود و تأکید بر **ساده‌گرایی**، **ظرافت در طراحی** و **استفاده از مواد طبیعی** مشاهده می‌شد. با این حال، در دوران **قاجاریه**، به‌ویژه از زمان **ناصرالدین‌شاه**، تأثیرات غربی به‌ویژه در زمینه‌های **تکنولوژی و سبک‌های معماری اروپایی** وارد ایران شد. این تأثیرات باعث ایجاد تحولاتی در شیوه‌های طراحی بناها شد که در آن، **فرم‌های کلاسیک و نئو کلاسیک** در کنار **عناصر و تزئینات سنتی ایرانی** به‌کار گرفته شدند.

بنابراین، تطبیق **سنت و نوآوری** در مهرازی ایرانی به‌ویژه در دوران قاجار با استفاده از **نظریات معماری غربی و تکنیک‌های مدرن**، نشان‌دهنده گذار از یک دوره سنتی به یک دوره مدرن‌تر بود. این روند، در واقع منجر به شکلی از معماری شد که در آن، علاوه بر **حفظ هویت فرهنگی و ملی**، امکان **انعطاف‌پذیری و تطبیق با دنیای مدرن** نیز فراهم شد.

۲. حفظ اصالت فرهنگی در کنار نوآوری‌ها

با وجود تأثیرات گسترده‌ی معماری غربی در دوران قاجار، معماران ایرانی با حفظ **اصالت فرهنگی** خود، تلاش کردند تا **هویت ملی** را در طراحی بناها حفظ کنند. این امر باعث شد که **تزئینات سنتی** مانند **آینه‌کاری‌ها، گچ‌بری‌ها و کاشی‌کاری‌ها** در کنار **ساختارهای غربی** مثل **ستون‌های بزرگ رومی و گنبد‌های مدرن** قرار گیرد. به‌ویژه در بناهایی چون **کاخ گلستان و مسجد نصیرالملک**، این ترکیب به خوبی نمایان است.

همچنین، در فضای **شهری و مسکونی**، سعی بر آن شد که **نیازهای جدید اجتماعی و فضاهای جدیدی** مانند **بازارهای جدید، مراکز دولتی و کاخ‌های سلطنتی** طراحی شوند که هم‌زمان با **حفظ اعتقادات فرهنگی و دینی**، متناسب با **توسعه اقتصادی و نیازهای جدید** ساخته شوند.

۳. نوگرایی در بخش‌های مختلف معماری

تأثیرات نوگرایی و مدرنیته در **معماری ایرانی** بیشتر در **ساختمان‌های دولتی و مراکز شهری** مشاهده می‌شود. به‌عنوان مثال، در طراحی **بنای شهرداری تهران و کاخ سعدآباد**، استفاده از **عناصر نئو کلاسیک** و همچنین **برجسته کردن فضای شهری** به‌ویژه در ساخت **فضاهای عمومی و مراکز تجاری** به وضوح مشاهده می‌شود. این بناها در تلاش بودند تا از یک سو ارتباط ایران را با دنیای غرب نشان دهند و از سوی دیگر، بر اهمیت **هویت ایرانی** تأکید کنند.

۴. تلفیق سنت و نوآوری در مهرازی ایرانی

نتیجه‌گیری از بررسی تحولاتی که در مهرازی ایران از دوره زندیه تا قاجاریه رخ داده، نشان می‌دهد که این تحولات به‌ویژه در دوران قاجار، نمونه‌ای از **تلفیق سنت و نوآوری** در **مهرازی ایرانی** است. معماران ایرانی در این دوره با هوشیاری و دقت، توانستند **عناصر سنتی** مانند **فضاهای بسته، حیاط‌های مرکزی، گنبد‌ها و ایوان‌ها** را با **سبک‌ها و تکنیک‌های جدید غربی** به گونه‌ای ترکیب کنند که در نتیجه آن، بناهایی شگرف و ماندگار در تاریخ معماری ایران خلق شود.

این ترکیب، علاوه بر اینکه به‌طور مستقیم بر **شکوفایی هنر معماری ایرانی** اثرگذار بود، در عین حال مسیر را برای **توسعه معماری مدرن ایرانی** در قرن بیستم هموار کرد. در نهایت، مهرازی ایرانی در این دوران نه تنها به **حفظ اصالت فرهنگی** پرداخت، بلکه با **پذیرش نوآوری‌ها و استفاده از تکنولوژی‌های جدید**، خود را به‌عنوان یکی از پیشروترین و منحصربه‌فردترین هنرها در سطح جهانی معرفی کرد.

برای دانلود نسخه PDF این مقاله باید ثبت‌نام یا وارد حساب کاربری شوید.

ورود / ثبت‌نام